

**GUIA PER A LA INTRODUCCIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE
EN LA DOCÈNCIA**

**Tercer Pla d'acció per la Igualtat entre dones i homes de la UAB
(2014-2017)**

22 de juny de 2017

Autora: Maribel Ponferrada

Supervisió: Joana Gallego i Laura Duarte

Observatori per a la Igualtat de la UAB

Projecte FP7 EGERA –Effective Gender Equality in Research and the Academia

Amb les aportacions dels i les representants de polítiques d'igualtat a la UAB

Amb el vist i plau del Vicerector de programació acadèmica i de qualitat de la UAB

Índex de continguts

1. Presentació	3
2. ¿Per què la perspectiva de gènere a la docència?	4
2.1. Perquè ho indica el marc legal	4
2.2. Perquè volem una universitat inclusiva, justícia social i qualitat docent	6
2.3. Perquè cal una recerca innovadora i responsable	6
3. Què és la perspectiva de gènere	7
3.1. El concepte de gènere	7
3.2. Què entenem per perspectiva de gènere	8
3.3. La perspectiva de gènere a la docència i el coneixement	8
3.4. Objectius	9
3.5. Nivells de la perspectiva de gènere a la docència	10
4. L'explicitació de la perspectiva de gènere a les assignatures i guies docents	11
5. Procés d'implementació a la UAB (Guies i Plans d'Estudi)	15
5.1. Coordinació per al curs 2017-2018 (Guies Docents)	16
5.2. Indicadors	17
6. Recursos	18
7. Referències	19

1. Presentació¹

La finalitat principal d'aquest document² es ser una **guia per a la coordinació, suport i orientació al professorat i altres responsables implicats en la implementació de la mesura 3.8** del Tercer pla d'acció per a la igualtat entre dones i homes a la Universitat Autònoma de Barcelona (2014-2017), relativa a la **inclusió i explicitació de la perspectiva de gènere a la docència**. La mesura 3.8 del Tercer Pla d'acció per a la igualtat entre dones i homes a la UAB indica:

“Explicitar la perspectiva de gènere en l’elaboració de les guies docents i els programes de les assignatures des d’un model d’universitat inclusiva. Afavorir la publicació de materials per a la docència que tinguin en compte la perspectiva de gènere.” (UAB, 2014: 48)

Ens referirem en aquest document únicament a la primera part de la mesura, l’explicitació de la perspectiva de gènere a les guies docents. Tal i com es menciona al Tercer pla d’acció, la **responsabilitat de la mesura recau en els Deganats i direccions d’escoles i de departaments** i el Vicerectorat de Qualitat, Docència i Ocupabilitat³. La seva execució correspon als Centres, les facultats i escoles, les coordinacions d’estudis i els departaments.

La implementació d’aquesta mesura contribuirà a millorar **els processos d’acreditació dels estudis de grau i de màster** que s’han de portar a terme per tal d’acomplir les indicacions de l’art. 28.1 de la Llei catalana d’igualtat efectiva de dones i homes (17/2015). Aquesta indica que la perspectiva de gènere i **els estudis sobre les dones han de ser promoguts i inclosos als estudis de grau i de postgrau de totes les disciplines i que serà tinguda en compte en les acreditacions⁴**.

“les sol·licituds d’acreditació dels graus i postgraus ha d’anar acompanyada d’un informe que detalli, si s’escau, com s’ha incorporat la perspectiva de gènere en el pla d’estudis o, si no s’ha fet, del pla de millora previst per a fer-ho possible”.

La introducció de la perspectiva de gènere en la docència forma part també dels eixos del projecte europeu EGERA⁵ en el que la UAB, a través de l’Observatori per a la Igualtat, és sòcia

¹ Els nostres agraïments a la Gemma Garcia, Vicedegana d’Estudiants de la Facultat de Ciències de la UAB, i la Oficina de Qualitat Docent de la UAB, que han fet excel·lents aportacions per tal de millorar tant el contingut com l’estructura d’aquest document.

² Aquest document ha estat elaborat per l’Observatori per a la Igualtat, amb el suport del projecte europeu FP7 EGERA - Effective Gender Equality in Research and the Academia (2014-2017). El projecte EGERA té com a objectiu enfortir la igualtat de gènere a les universitats i centres de recerca. L’Observatori forma part del Consorci i lidera el paquet relatiu la perspectiva de gènere en la recerca. El desenvolupament dels Plans d’Igualtat dels membres del consorci és també una de les principals tasques del projecte, per tant la implementació de les mesures del Pla també formen part del projecte.

³ En l’actual equip de govern seria el Vicerectorat de Programació Acadèmica i Qualitat.

⁴ L’Agència per a la Qualitat del Sistema Universitari de Catalunya (AQU), amb el suport de la Comissió Dona i Ciència del Consell Interuniversitari de Catalunya, es troba actualment en procés de disseny del marc per a avaluar la inclusió de la perspectiva de gènere als graus i postgraus. Aquest marc possiblement estarà finalitzat a mitjans del proper 2018.

⁵ Aquest projecte ha rebut finançament del Setè Programa Marc de la Unió Europea per a la investigació, el desenvolupament tecnològic i la divulgació sota l’acord de concessió núm. 612413

preferent⁶. Aquest tema correspon a una de les prioritats del projecte EGERA: incorporar el gènere en els continguts de la investigació i en els plans d'estudi.

Per tal de delimitar l'abast de la mesura i facilitar la implementació, la mesura 3.8. sobre **l'explicitació de la perspectiva de gènere a les guies docents només s'aplicarà als estudis de grau**. Un cop s'hagi valorat i avaluat es decidirà si s'estén als postgraus en el futur Quart Pla d'Acció d'Igualtat entre Dones i Homes de la UAB. Aquesta estratègia interna de la UAB per a facilitar la implementació del Tercer Pla d'Acció no exclou que l'AQU tingui en compte la perspectiva de gènere també als postgraus, tal i com explicita la llei 17/2015.

Per últim, aquest document encoratja a repensar el contingut de la docència universitària i del coneixement científic des d'un punt de vista no androcèntric, inclusiu i just socialment, que contribueixi a la superació de les desigualtats de gènere i de totes aquelles discriminacions que es deriven del sistema de sexe-gènere o que s'articulen amb el gènere.

2. ¿Per què la perspectiva de gènere a la docència?

2.1. Perquè ho indica el marc legal

La inclusió de la perspectiva de gènere a la docència, com un dels elements bàsics de la garantia de la igualtat entre homes i dones i la superació de les desigualtats, té el suport de nombroses lleis espanyoles i catalanes, així com de documents normatius de la pròpia UAB.

- A nivell de l'Estat espanyol, *la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de Mesures de Protecció Integral contra la Violència de Gènere*, capítol primer, article 4, sobre principis i valors en el sistema educatiu, **estableix la inclusió de la igualtat de gènere i la no discriminació a la formació, docència i recerca**⁷.
- La *Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la Igualtat efectiva de dones i homes*, estableix, a l'article 23 que "el sistema educatiu inclourà entre els seus fins l'educació **en el respecte dels drets i les llibertats fonamentals i en la igualtat de drets i oportunitats entre dones i homes**". L'article 24 estableix actuacions concretes a les administracions educatives respecte **al currículum i la docència**⁸. Respecte a la igualtat en l'educació superior, en l'article 25, punt 2.a, s'estableix que les administracions han de promoure en els plans d'estudi en què sigui procedent, d'ensenyaments en matèria d'igualtat entre dones i homes.

⁶ Una de les tasques d'aquest projecte ha estat recollir a totes les universitats participants les bones pràctiques de la inclusió del gènere en el currículum universitari. La UAB va aportar set bones pràctiques en diversos àmbits de coneixement.

⁷ Concretament l'article 4.7 de la Llei orgànica 1/20014 diu "Las universidades incluirán y fomentarán en todos los ámbitos académicos la formación, docencia e investigación en igualdad de género y no discriminación de forma transversal".

⁸ Algunes de les més relacionades amb la docència serien "a) l'atenció especial en els currículums i en totes les etapes educatives al principi d'igualtat entre dones i homes (a)", l'eliminació i rebuig de comportaments i continguts sexistes o discriminatoris en els llibres de text i materials educatius, així com "f) l'establiment de mesures educatives destinades al reconeixement i l'ensenyament del paper de les dones en la Història.

- *Reial Decret 1393/2007, de 29 d'octubre* estableix que els principis inspiradors dels **plans d'estudis** han de tenir en compte que **“qualsevol activitat professional ha de dur a terme el respecte als drets fonamentals i la igualtat entre d'homes i dones”** i als plans d'estudis en els que sigui pertinent s'han d'incloure “ensenyaments relacionats amb els valors esmentats”.
- *La Llei Orgànica 4/2007, de 12 d'abril, per la que es modifica la Llei orgànica 6/2001, de 21 de desembre d'Universitats* fixa al seu preàmbul el paper de la universitat com a transmissora essencial de valors i el repte per a aconseguir una societat igualitària on es respectin els drets i llibertats fonamentals i la igualtat entre homes i dones.
- *La Llei catalana d'igualtat efectiva de dones i homes, la 17/2015 de 21 de juliol*. Aquesta llei estableix, a l'article dedicat a Universitats i recerca (Art. 28.1.), la **promoció i la inclusió de la perspectiva de gènere i dels estudis sobre la contribució de les dones al currículum de graus i postgraus de tots el àmbits de coneixement**. Per tal de reforçar aquesta mesura, la inclusió de la perspectiva de gènere apareix vinculada als **processos d'acreditació dels graus i postgraus**, atès que el mateix article indica que **“les sol·licituds d'acreditació dels graus i postgraus ha d'anar acompanyada d'un informe que detalli, si s'escau, com s'ha incorporat la perspectiva de gènere en el pla d'estudis o, si no s'ha fet, del pla de millora previst per a fer-ho possible”**. A l'article 21 de la mateixa Llei 17/2015, també parla de **coeducació** i de la obligatorietat de l'Administració educativa de complir el foment de la igualtat efectiva entre dones i homes a tots els nivells i modalitats del sistema educatiu. Indica que la **coeducació s'ha d'introduir a la programació educativa i als currículums a tots nivells**, per tal d'afavorir el desenvolupament de les persones al marge dels estereotips i rols en funció del sexe, garantir una orientació acadèmica i professional lliure de biaixos sexistes i androcèntrics i evitar tota discriminació associada al sexe⁹.
- *La Llei catalana 11/2014, de 10 d'octubre, per a garantir els drets de lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per a eradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia*. En l'article 13 dedicat a les universitats, s'estableix que els principis **“de no discriminació i de respecte a l'orientació sexual, la identitat de gènere o l'expressió de gènere son aplicables a l'àmbit universitari”** i que la “Generalitat i les universitats de Catalunya, respectant la llibertat de càtedra i l'autonomia universitària, han de promoure conjuntament mesures de protecció, de suport i de recerca per a la visibilitat de les persones LGBTI i el desenvolupament de mesures per a la no-discriminació i sensibilització en l'entorn universitari.(...)”. En l'article 12 de la mateixa llei, al definir la “coeducació” inclou “(...) l'eliminació de **qualsevol mena de discriminació per raó d'orientació sexual, identitat de gènere o expressió de gènere (punt 1)**”, i “el respecte

⁹ Al punt 3 d'aquest article es mencionen objectius als quals ha d'arribar l'Administració educativa per mitjà del Pla d'Igualtat de Gènere en el sistema educatiu. Encara que no es faci referència directa a la universitat alguns dels objectius educatius mencionats són útils per a ser presos com a punt de referència en la docència universitària, com les aportacions històriques de les dones al coneixement, les lluites històriques pels drets de les dones, els criteris d'igualtat entre dones i homes als ensenyaments, la formació en l'ús no sexista ni androcèntric del llenguatge i una educació afectiva i sexual que respecti la diversitat i eviti els prejudicis per orientació sexual i afectiva. Veure l'article 21, punt 3 de la Llei 17/2015 per a conèixer tot el contingut d'aquest apartat, que és molt més ampli.

a tots els àmbits educatius de la diversitat sexual i afectiva, la identitat de gènere i els diferents models de família (punt 2), que també han de ser tinguts en compte als materials escolars, educatius i formatius.

- La *Llei 14/2011, de l'1 de juny, de la Ciència, la Tecnologia i la Innovació* al seu article 2.k: la promoció de la inclusió de la **perspectiva de gènere “com a categoria transversal a la ciència, la tecnologia i la innovació”**. La mateixa llei dedica la disposició addicional tretzena a establir la promoció d'aquesta **transversalitat en tots els processos d'investigació i tecnologia**, incloent les prioritats científiques, les problemes de recerca, els marcs teòrics i explicatius, mètodes i interpretació de les dades, conclusions i aplicacions i desenvolupament tecnològic, així com les propostes per a estudis futurs.
- Els *Estatuts de la UAB*. En l'article 8, dedicat íntegrament a la promoció de la igualtat entre homes i dones, inclou en l'apartat d) **“La promoció de la perspectiva de gènere en els continguts de l'ensenyament i de la recerca”**. (UAB, 2008: 3).

2.2. Perquè volem una universitat inclusiva, justícia social i qualitat docent

Tot l'alumnat, independentment la disciplina que estigui cursant, té dret a rebre una formació de qualitat que els capaciti per a ser persones i professionals conscienciades i sensibilitzades amb les desigualtats de gènere. Difícilment podrem contribuir a eradicar discriminacions de gènere o per orientació sexual de la nostra universitat si l'alumnat no veu reflectits en el currículum les diferències en les condicions de vida d'homes i dones –amb les seves múltiples diferències i posicions, l'impacte diferenciat en uns i altres de la ciència i la seva participació desigual en el coneixement científic legítim. La qualitat de la docència universitària ha d'incloure necessàriament la justícia social (Donoso-Vázquez et al., 2014).

La promoció d'una universitat inclusiva és un dels principis del Tercer pla d'acció per a la igualtat entre dones i homes a la UAB, que està fonamentat en la perspectiva inclusiva de l'educació de la UNESCO:

“An inclusive perspective on quality education is concerned with the need to ensure that learning opportunities contribute to effective inclusion of individual and groups into the wider fabric of society. Quality education is therefore education that is inclusive as it aims at the full participation of all learners. (...) Focusing on quality education for enhanced inclusion implies identifying strategies for overcoming or eliminating the barriers to full participation for individuals and groups which experience discrimination, marginalization and exclusion or which are particularly vulnerable.” (UNESCO, 2005: 17)

2.3. Perquè cal una recerca innovadora i responsable

La perspectiva de gènere forma part dels principals eixos de la recerca innovadora i social que es vol fomentar tant a nivell internacional i nacional. La “Estrategia Española de Ciencia y Tecnología (2013-2020)” estableix la incorporació de la perspectiva de gènere, tant a les

polítiques públiques de I+D+I com en els continguts de la recerca científica, tècnica i d'innovació, com un dels pilars bàsics (el cinquè) que han de regir la investigació a Espanya. A nivell internacional, les conclusions de l'informe de la reunió "Creating Our Common Future Through Science and Technology" de la OCDE a Corea l'octubre de 2015 mostren que els temes de gènere han de ser part dels objectius per a la innovació científica, evidenciant la necessitat d'incloure les diferències de gènere en les necessitats, preferències i resultats de les innovacions (Lee i Pollitzer, 2016).

La dimensió de gènere i l'anàlisi de gènere a la recerca son així mateix valorats positivament en múltiples camps de coneixement del programa Horizon 2020¹⁰, incloent les àrees de la salut, demografia, agricultura, bioeconomia, energies, clima, seguretat, tecnologies i finances¹¹. La dimensió de gènere, que implica tant l'anàlisi de sexe com de gènere, forma part de l'objectiu de la Igualtat de Gènere de la Comissió Europea. La promoció d'una anàlisi de gènere a la recerca no pot ser entesa, des del nostre punt de vista, sense conèixer les propostes teòriques procedents dels estudis de gènere i els estudis feministes, i per tant sense considerar la perspectiva de gènere. Seria una dimensió de gènere buida d'anàlisi de les relacions de poder i les jerarquies socials presents en el sistema de sexe-gènere.

D'altra banda, la igualtat de gènere i la perspectiva de gènere formen dels eixos de la RRI (Recerca responsable i innovadora) (EC, 2015). Incorporar la perspectiva de gènere en la recerca contribueix a fer una ciència compromesa amb la societat, més justa socialment i més inclusiva.

3. Què és la perspectiva de gènere

3.1. El concepte de gènere

El gènere és una categoria analítica que es refereix al procés de construcció històrica i de caràcter social i cultural sobre el que s'entén com femení i masculí a cada societat. El gènere actua com a principi d'interpretació del món (natural i social) i principi ordenador del món, estructurant les societats i afavorint l'accés desigual als recursos (materials, ideològics i simbòlics). El sistema de gènere crea una jerarquia entre allò que s'interpreta a cada context com a masculí i femení, situant el principi masculí en una posició superior respecte a allò femení (Héritier, 1996:23). Per tant, les relacions de poder formen part intrínseca del sistema de gènere, essent "un camp primari dintre del qual o a través del qual s'articula el poder" (Scott, 1996: 46). El gènere també forma part de la identitat personal i inclou aspectes psicològics, corporals, sexuals, i culturals, assignant als individus rols, expectatives, comportaments i atributs en funció de l'assignació o adscripció de gènere. També la sexualitat és un concepte clau al definir el

EC (2015). For a better Integration of the Gender Dimension in Horizon 2020 Work Programme 2016-2017. <http://ec.europa.eu/transparency/regexpert/index.cfm?do=groupDetail.groupDetailDoc&id=18892&no=1>

¹¹ L'esforç de la Comissió Europea per a fomentar la perspectiva de gènere en la recerca i el disseny tecnològic s'ha vist reflectida en el projecte EC/Universitat d'Stanford "Gendered Innovations in Science, Health & Medicine, Engineering and Environment" <https://genderedinnovations.stanford.edu/>

gènere, atès que el matrimoni heterosexual i l'heterosexualitat actuen com a model ideal que forma part del sistema de sexe-gènere a moltes societats (Rubin, 1986 [1975]: 114), contribuint al que algunes autores han denominat la ideologia de l'heterosexualitat obligatòria (Rich, 1980). A més, el gènere s'articula amb altres desigualtats, com la "raça", l'etnicitat, la classe social o la diversitat sexual, creant complexos sistemes d'opressió i privilegi (Thornton Dill, B.; Kohlman, M. 2014).

Els conceptes de sexe i gènere estan profundament interconnectats. La definició de sexe fa referència a les diferències biològiques (hormonals, genètiques i morfològiques) entre femelles, mascles o intersex¹², però al definir el terme 'sexe' com quelcom merament biològic també contribuïm a una 'construcció naturalitzada per la societat', creada a partir d'una perspectiva androcèntrica (Bourdieu, 2000 [1998]:36). No és tan fàcil distingir el límit entre sexe i gènere. Tal i com proposa la professora i biòloga Anne Fausto-Sterling, "quan més busquem una base física simple per al sexe, més clar resulta que 'sexe' no és una categoria purament física" (Fausto-Sterling, 2006: 19).

3.2. Què entenem per perspectiva de gènere

La perspectiva de gènere és una aproximació crítica a qualsevol fenomen que desvetlla, visibilitza, analitza i aborda les desigualtats entre homes i dones, incloent l'anàlisi d'aquelles institucions socials i culturals que les sustenten: la família, la divisió sexual del treball, el sistema econòmic i productiu, els processos de socialització, les lleis i institucions polítiques, el sistema de creences i de simbolisme, els valors i normes socials, i inclús la producció cultural i mediàtica, entre d'altres. La perspectiva de gènere és una mirada de tipus intel·lectual i política, ja que es fonamenta en el saber produït pels estudis de gènere al llarg de la història del feminisme i de les científiques feministes, o d'altres corrents crítics, i té la intencionalitat de conscienciar per a la superació de les desigualtats de gènere, enteses com a producte d'un procés històric, social i cultural.

3.3. La perspectiva de gènere a la docència i el coneixement

Els processos de producció del coneixement s'han basat històricament en l'absència de la visió, sabers i interessos de les dones. Aquest biaix produeix una ciència androcèntrica, que pren les explicacions i els models masculins com a referents universals. La ciència, com a altres activitats socials, no està lliure d'interessos, prejudicis, relacions de poder, estereotips i supòsits ocults. El principal biaix androcèntric és assumir que la igualtat de gènere regeix tant el món social com el món científic i cultural. La suposada "objectivitat" de la ciència es veu afectada per aquests biaixos, esdevenint una mala ciència (Harding, 1986)

¹² Veure definició de proc "sexe" a la pàgina "Gendered Innovations: <http://genderedinnovations.stanford.edu/terms/sex.html> (01/09/2014, 14.49)

3.4. Objectius

En la docència, com en la recerca, la perspectiva de gènere implica revisar els biaixos androcèntrics de les nostres disciplines i qüestionar els supòsits de gènere i estereotips de gènere ocults, ja que “els processos de producció del coneixement no poden deslligar-se de la cosmovisió de gènere” (Donoso et al. 2014: 158). Aquesta revisió comporta incloure el coneixement produït per les dones científiques i expertes, sovint invisibilitzades en nombroses disciplines, així com les perspectives crítiques que desvetllen conceptualitzacions androcèntriques. D'altra banda, l'anàlisi o la comparació de dades per sexe/gènere, per a ser considerades perspectiva de gènere, haurien d'incloure una anàlisi que desvetllés les causes i mecanismes socials i culturals que sustenten les desigualtats de gènere.

- ✓ La perspectiva de gènere en la docència implica **per tant la revisió dels contingut de les assignatures (Verge, 2012) des de la òptica de les desigualtats entre homes i dones:**
 - “(…) Donat que el gènere estructura les relacions socials, no podem comprendre plenament els fenòmens estudiats sense integrar-lo com a variable en el contingut de les assignatures. Aquestes relacions han estat construïdes socialment i culturalment i no són constitutives de les persones. La identificació dels seus mecanismes i conseqüències ens ajuda a entendre les relacions de poder entre els sexes, en general favorables als homes, en tant que grup social, i discriminatòries per a les dones, que sovint es reforcen, a més, amb altres relacions socials i característiques individuals (com la classe social, l'ètnia, una discapacitat, l'edat o la preferència sexual).” (Verge, 2012: 1)
- ✓ La perspectiva de gènere **no s'ha de fixar únicament en els continguts de les assignatures**, sinó que també **pot implicar una revisió de les metodologies docents i de les interaccions entre l'alumnat i el professorat a l'aula**. Les metodologies docents participatives solen ser més favorables a la integració i plena participació de les alumnes a l'aula universitària (Fabra, 2008). Son aquelles metodologies on es genera un entorn igualitari, menys jeràrquic a l'aula, on les veus de dones i homes estan legitimades per igual, evitant exemples estereotipats en gènere i el vocabulari sexista. (Gender and Education Association. www.genderadeducation.com Consulta 25/05/2017)
- ✓ Finalment, entenem que qualsevol coneixement en la docència que justifiqui i contribueixi a la reproducció de les desigualtats de gènere - s'allunya de la perspectiva de gènere.

3.5. Nivells de la perspectiva de gènere a la docència

Proposem diverses dimensions o nivells de la perspectiva de gènere en la docència, a partir del model de Beate Kortendiek sobre el currículum favorable al gènere (2011: 218-220), afegint dos nous nivells procedents de la nostra revisió de la literatura sobre el tema. Aquests aspectes poden ser tinguts en compte a l'aplicar la perspectiva de gènere a les respectives disciplines (Kortendiek, 2011: 218).

1) *Els aspectes professionals [de gènere] de la disciplina*

Segons Kortendiek, aquesta dimensió inclou els aspectes històrics d'accés de les dones a estudis específics, el procés de professionalització de certs estudis considerats femenins, i en general els aspectes que visibilitzen i analitzen la construcció històrica i generitzada de la disciplina i la seva "cultura" professional. Inclou la reflexió sobre els seus rols de gènere en l'exercici de la seva professió, tant en els processos d'interacció amb els altres (metgesses-pacients per exemple), en les jerarquies de gènere que es trobaran als llocs de treball o en les polítiques connectades amb la seva professió. (Kortendiek, 2011: 220)

2) *Les perspectives crítiques del coneixement a la disciplina (Biaixos de gènere, biografies i Llenguatge)*

Son relatives al rol d'homes i dones al món acadèmic (Kortendiek, 2011: 220). Son aquelles que ajuden als estudiants a "detectar els biaixos androcèntrics de la seva disciplina, posant en qüestió qui investiga, quan, qui i com" i inclou les "assumpcions que contenen diferències de gènere basades en dicotomies com cos/ment, natura/cultura, passivitat/activitat que estan codificades des del gènere i ordenades jeràrquicament" (...) també "inclouen el treball i les biografies de investigadores dones en les respectives disciplines, així com les pioneres de l'acadèmia (...) així com les dimensions biogràfiques del coneixement que contribueixen a aprendre la reflexivitat (...) i un llenguatge sensible i no sexista a la disciplina" que no reproduïx estereotips de gènere (Kortendiek, 2011: 220). En aquesta dimensió es poden incloure totes les crítiques epistemològiques als conceptes fonamentals i els mètodes i tècniques de recerca de la disciplina, quan s'hagin fet des d'una perspectiva feminista o de gènere; així com 1) la inclusió de dones expertes en la matèria en les referències bibliogràfiques i 2) posar els noms complets en les referències per tal de visibilitzar-les¹³ (Santos Guerra, 1996: 20).

3) *En la producció i l'ús dels resultats d'investigació de la disciplina*

Totes les disciplines "haurien d'examinar la producció de coneixement i el seu ús des d'una consciència de gènere". (Kortendiek, 2011: 221). En tot allò que produeixi la

¹³ En una cultura androcèntrica tendirem a pensar que si llegim només el cognom i una inicial del nom, les autores referenciades son homes. (Santos Guerra, 1996).

ciència, la investigació i la seva pràctica, “els aspectes de gènere haurien de ser considerats en la producció així com en la utilització d’aquest producte, per exemple, un medicament, el disseny d’un edifici o d’un vehicle.” (Kortendiek, 2011: 221). Camps on no s’havia introduït tradicionalment la perspectiva de gènere també son susceptibles d’introduir-la. Per exemple, a ciències de la computació, les persones expertes ens recorden que la creació de software no es neutral des del punt de vista del gènere, ja que es focalitza en “usuaris joves, homes i blancs” (Schelhowe, 2011 a Kortendiek, 2011: 223).

4) *En les competències en gènere* [de la disciplina]

Considerem la competència en gènere, definida per altres autors (Donoso et al, 2014; Izquierdo et al. 2008) com la capacitat de reconèixer la perspectiva de gènere en les respectives àrees de treball, i que inclou “elements actitudinals, cognitius i d’habilitats”, que “requereix sensibilitat a les relacions de gènere i les (potencials) estructures de dominació, coneixements sobre la complexitat dels temes de gènere en l’àmbit específic d’estudi i estratègies per a aplicar-la en el context de treball” (Donoso et al. 2014: 164). Encara que es solapi amb la segona i tercera dimensió, fa més referència al coneixement, continguts i habilitats generats sobre la perspectiva de gènere des de la pròpia disciplina.

5) *En les metodologies docents*

Les metodologies docents amb perspectiva de gènere que posen en marxa estratègies per a fomentar la participació de les dones a les aules, així com les relacions de gènere igualitàries, i amb una intenció clara i explícita del professorat davant de l’alumnat en aquest sentit, es poden considerar també metodologies que incorporen la perspectiva de gènere.

4. L’explicitació de la perspectiva de gènere a les assignatures i guies docents

Pel que fa a les guies docents, es proposa incloure el terme “Perspectiva de gènere” o altres que indiquin clarament que s’inclou alguna perspectiva de gènere, acompanyat de temes pertinents.

Es pot incorporar la perspectiva de gènere en les **guies docents, concretament als objectius, continguts, metodologia, avaluació¹⁴ i/o bibliografia¹⁵**, apartats que pot modificar directament el professorat responsable de l’assignatura. Com que la guia s’ha de basar en la memòria verificada de la titulació es podrien vincular continguts nous de gènere amb algunes

¹⁴ Enrico Mora i Margot Pujal (2009), inspirats l’anàlisi de gènere de Ma Jesús Izquierdo sobre la docència universitària, proposen un model d’anàlisi que interpreta el tipus de competències, activitats formatives i d’avaluació d’una assignatura i ho relacionen amb models de socialització masculinitzats i feminitzats, depenent si totes les activitats de les assignatures prioritzen les competències de provisió o de cura.

¹⁵ La perspectiva de gènere a la bibliografia de l’assignatura, ja sigui incloent dones o proporcionant visibilitat a les ja incloses, hauria d’anar acompanyada de temes de perspectiva de gènere a l’apartat dels continguts de la guia docent.

competències generals, per exemple, les que estan més relacionades amb “raonament crític” i “el respecte a la diversitat i pluralitat d’idees, persones i situacions”. Els continguts de gènere també es poden relacionar amb les **competències específiques**¹⁶ que siguin similars a les mencionades o que facin referència a la desigualtat social/cultural, condicionants socials, aspectes epistemològics de la disciplina, investigació amb persones, o que facin referència directa al gènere i/o la igualtat entre dones i homes.

Només a títol de suport, tant per a facilitar el reconeixement del que ja es fa actualment com per a repensar el contingut de les assignatures, **proposem un llistat no exclouent de temes** que poden reflectir la perspectiva de gènere i que ens poden ajudar a identificar o a incloure la perspectiva de gènere. Òbviament des de cada disciplina el llistat de temes que es poden recollir a la guia docent pot variar. Com es comenta a la nota al peu núm. 16, per a propers cursos cada titulació podrà transformar alguns d’aquests continguts en competències ¹⁷ modificant la seva redacció tal i com s’hauria de redactar una competència.

Els temes amb un asterisc provenen d’un document de la Universitat de Lleida, tot i que alguns han estat modificats per nosaltres. Hem inclòs també temes nous. La separació en tres categories també prové de la proposta de la Universitat de Lleida¹⁸.

a) Coneixement de les desigualtats de gènere i del sistema de sexe-gènere

- Coneixement de les diferències socials i culturals entre homes i dones (o diferències de gènere)*. i les desigualtats de gènere en l’estructura de la societat i en la producció cultural.
- Coneixement i anàlisi de les desigualtats de gènere, així com els factors que les sustenten des dels diferents sistemes: el sistema familiar i de parentiu, el sistema econòmic, el sistema polític, el simbolisme i els sistemes educatius – tant dels sistemes escolars i altres sistemes d’educació informals.
- Coneixement sobre l’enculturació i socialització de gènere en la infància i adolescència –o altres etapes, així com sobre el rol de les dones i del sistema de gènere en aquests processos.
- Coneixement i reflexió sobre les desigualtats de gènere* i les diferents formes de sexisme a les societats.
- Coneixement sobre les experiències, trajectòries i rols de les dones de diferents edats i situacions socials.
- Coneixement sobre inclusió de la perspectiva de gènere en tots els processos

¹⁶ Encara que de cara al curs 2017-2018 ja no és possible incorporar o modificar competències, el període de modificació resta obert actualment per al curs 2018-2019. Així mateix s’analitzarà la possibilitat de modificar o crear competències en relació al gènere a cada grau de cara als plans d’estudi del curs 2019-2020. El professorat pot fer arribar les seves propostes de canvi al Coordinador/a de la titulació (Informació de la OQD).

¹⁷ Repensar les competències actuals i la seva forma d’avaluar-les és també una excel·lent forma d’introduir la perspectiva de gènere, ja que en algunes titulacions apareixen competències molt orientades a la provisió i per tant a les característiques estereotipades de la masculinitat mentre apareixen poques competències centrades en la cura de les persones. (Mora, Enrico.; Pujal, Margot, 2009)

¹⁸ Aquests temes han estat recollits a l’informe “La perspectiva de gènere a la docència i a la recerca a les universitats de la Xarxa Vives” elaborat per Tània Verge i Teresa Cabruja (2016) amb la col·laboració de totes les universitats de la Xarxa, entre les quals es troba la UAB.

del disseny i aplicació de les recerques, incloent metodologies i tècniques de recerca amb perspectiva de gènere o feministes.

- Coneixement sobre els biaixos de gènere en la recerca de les diferents disciplines, la introducció de la perspectiva de gènere a les diferents fases de la recerca i els indicadors adequats per a mesurar l'impacte de gènere de la recerca.
- Coneixement sobre els estudis, drets i fenòmens socials relacionats amb la població LGBTIQ¹⁹, en tots els àmbits de coneixement.
- Coneixement sobre la diversitat sexual i afectiva, identitat de gènere i expressió de gènere.
- Coneixement sobre els estudis sobre masculinitat i feminitat i la construcció social dels homes i les dones.
- Coneixement de les biotecnologies diferenciades dels cossos de les dones i dels homes: perspectiva científica, tècnica i social.*
- Reflexió sobre el determinisme biològic: genètica, teoria de l'evolució i neuroendocrinologia.* [des d'una òptica que inclogui la perspectiva de gènere]
- Coneixement de les implicacions del sistema de gènere en les manifestacions clíniques.*
- Reflexió sobre els biaixos de gènere en les diagnòsics i tractaments clínics. Morbiditat femenina.*
- Coneixement dels efectes psico-socials de la violència de gènere* [com a fenomen que succeeix tant en l'àmbit de les relacions de parella com en altres àmbits de relació entre homes i dones].
- Coneixement dels factors estructurals que donen suport a la violència sexual, la violència de gènere i altres violències patriarcals (homofòbia, lesbofòbia, transfòbia).
- Desenvolupament jurídic, intervenció i prevenció de la violència contra les dones.*
- Estudi jurídic de les desigualtats de gènere i dels fenòmens relacionats: drets, igualtat de gènere, discriminacions, tràfic de persones, o d'altres.
- Reflexió sobre el paper de les tecnologies de la informació i comunicació en la transmissió dels estereotips de gènere i en la transformació social.*
- Coneixements sobre el concepte de coeducació i les seves implicacions als sistemes educatius.
- Coneixement de la fractura digital i l'adequació de les TICs a les diferències de gènere: barreres i oportunitats.*
- Configuració de l'espai urbà a les necessitats específiques segons el gènere*
- Coneixements sobre la perspectiva de gènere i les relacions de gènere en la

¹⁹ El grup de treball impulsat per Gerard Coll Planes (UVic-UCC) i Tània Verge (UPF), amb la col·laboració d'altres universitats (UAB, URV, UdG) està elaborant una Guia per a la incorporació de la diversitat sexual i de gènere a les universitats catalanes a partir de la Llei 11/2014. S'inclou una part relativa a la docència que serà valuosa per a considerar també als currículums universitaris. El document es troba actualment en fase de revisió.

gestió dels entorns naturals i les polítiques de medi ambient.

- Coneixement sobre la transmissió del sexisme i els rols de gènere als entorns escolars, en totes les etapes del sistema educatiu.

b) Coneixement de les aportacions de les dones a la ciència, la cultura i la societat.

- Coneixement i reflexió sobre el pensament i els moviments feministes, la història dels moviments pels drets de les dones, la seva evolució i la seva repercussió crítica en la societat, la cultura i el pensament filosòfic-científic.*
- Coneixement sobre les diferents corrents teòriques dels estudis de gènere, incloent la teoria interseccional, els estudis “queer” o altres enfocaments crítics.
- Reconeixement de les aportacions de les científiques.* a totes les disciplines.
- Reconeixement de les seves obres en les referències bibliogràfiques del pla docent i d’altres documents de l’assignatura.
- Reconeixement de les aportacions de les juristes, pedagogues, mestres i educadores.*
- Reconeixement de les aportacions de les enginyeres i les arquitectes.*
- Coneixement dels mecanismes de construcció de la ciència com a activitat social relacionada amb el sistema de sexe-gènere.
- Coneixement del paper de les desigualtats de gènere en la ciència, tant en la producció científica com en la seva vessant professional-acadèmica.
- Reflexió sobre el coneixement científic ortodox i introducció de models epistemològics i metodològics alternatius tenint en compte les diferències entre dones i homes.*

c) Assumpció de valors d’equitat de gènere.

- Coneixement del sistema sexe-gènere i la construcció de l’imaginari social. Identitats, estereotips i subjectivitats (socialització de gènere).*
- Consciència del paper de l’educació en la no transmissió dels estereotips de gènere i en la transformació social.*
- Coneixement de les polítiques públiques en igualtat d’oportunitats.”*
- Coneixement dels valors d’equitat de gènere en l’exercici professional.
- Coneixement i capacitat d’ús del llenguatge no sexista ni androcèntric als documents escrits i visuals o d’altres tipus de l’assignatura.
- Consciència sobre el paper de les dones i els rols de la cura en la sostenibilitat de la vida.
- Consciència sobre les causes i els efectes de les discriminacions i violències de gènere tant a la societat com en l’entorn proper (universitat, grups d’iguals, relacions afectives).

d) Metodologies igualitàries i no sexistes²⁰

²⁰ La majoria d’aquests temes procedeixen del document de la Columbia University “Gender Issues in the College Classroom”. Columbia University. Graduate School of Arts & Sciences Teaching Gender.

- Tenir empatia i sensibilitat de gènere al tractar els temes de l'assignatura.
- Introduir el valor de l'experiència pròpia del professorat i de les i els estudiants.
- Evitar pràctiques que destaquen a l'alumnat masculí, com nomenar i preguntar més als nois, permetre intervencions més llargues i freqüents als nois, o fer preguntes més abstractes i elaborades als nois.
- Evitar les interrupcions, deslegitimacions i desqualificacions de les intervencions de les estudiants, tant per l'alumnat com pel propi professorat.
- Estar atents/es als biaixos de gènere en les avaluacions dels treballs de l'alumnat.
- Evitar comentaris sexistes i LGBTIfòbics en la pràctica docent i el clima de l'aula,
- Valorar tots els estils d'intervenció i d'oratorïa, i no només els estils assertius.
- Afavorir dinàmiques de treball en petit grup per a facilitar la participació de tot tipus d'alumnat.
- Crear un clima de classe no competitiu i que fomenti la responsabilitat col·lectiva dels problemes.
- Explicitar la intolerància cap a les discriminacions de qualsevol tipus, les actituds sexistes, la violència, LGBTIfòbia i l'assetjament.
- Coneixement sobre els continguts de la coeducació i de les metodologies docents sensibles al gènere, així com de les pedagogies feministes.

5. Procés d'implementació a la UAB (Guies i Plans d'Estudi)

Som conscients de que el professorat disposa de poc temps per a modificar les guies docents del curs 2017-2018, però atesa la importància que té la introducció de la perspectiva de gènere als plans d'estudis, s'ha acordat establir dues estratègies paral·leles, una relativa a les guies docents i una segona que afecta als plans d'estudi.

Guies Docents

En el cas del curs 2017-2018 es tractaria de que el professorat que ja està introduint la perspectiva de gènere o que té intenció d'introduir ho explicités als continguts o altres parts de la guia, com s'ha comentat a l'inici de l'apartat 4. Les guies docents de propers cursos es podran modificar d'acord als canvis fets als plans d'estudis.

Plans d'estudi²¹

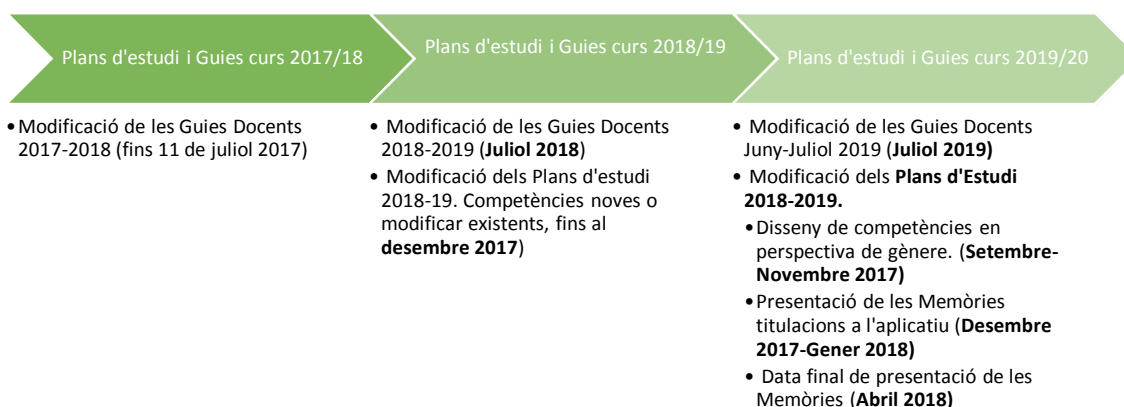
De cara al curs 2018-2019 aquesta mesura seguirà formant part del Quart Pla d'Acció i per tant encoratgem a Deganats, Coordinadors/es i Responsables d'assignatures que revisin el seus respectius Graus per tal de detectar aquelles assignatures on seria possible i aconsellable introduir continguts i/o metodologies amb perspectiva de gènere. Per tant, pels **Plans d'estudi del curs 2018-2019**, es poden introduir competències i/o modificar les actuals, introduint

²¹ La planificació relativa als plans d'estudi ha estat elaborada en comú acord en la reunió de Representants d'Igualtat del passat 14 de juny, i gràcies a la informació proporcionada per la responsable de la Oficina de Qualitat Docent. El present document ha estat revisat per la OQD.

aspectes relatius a la perspectiva de gènere. S'aconsella i es convida a participar en aquesta fase als graus que ja disposen d'assignatures específiques de gènere i que en canvi no tenen competències de gènere al grau. Les modificacions es podran fer fins al **desembre de 2017**.

En el cas dels **Plans d'estudi del curs 2019-2020**, es tracta de crear un marc per tal de dissenyar noves competències sobre perspectiva de gènere. A banda que cada centre pugui proposar canvis, la UAB haurà d'iniciar un procés de revisió de competències generals i transversals (setembre de 2017) que inclourà aquesta qüestió.

L'esquema seria el següent:

5.1. Coordinació per al curs 2017-2018 (Guies Docents)

Pel que fa al **procés d'implementació de modificació de les Guies Docents 2017-2018**, la proposta de coordinació és la següent:

1. L'Observatori ha informat als i les representants de Polítiques d'Igualtat sobre aquesta mesura i aquests faran arribar la informació als Degans/es.
2. El Vicerector de Programació Acadèmica i de Qualitat fa arribar una carta als Degans/es per tal d'iniciar formalment el procés, adjuntant aquesta Guia de Suport.
3. Un cop els Degans/es reben la carta i la Guia, trametran la informació als Coordinador/es de Grau i al professorat responsable de les assignatures, per tal d'explicitar a la guia docent la perspectiva de gènere.

L'Observatori per a la Igualtat facilitarà assessorament a les Facultats que ho sol·licitin i informarà i assistirà als i les representants de polítiques d'igualtat en tot moment.

Pel que fa al **procés de diagnosi i avaluació**. L'Observatori recollirà les dades sobre les assignatures que han modificat la seva guia docent, a través de dos instruments:

1) una **base de dades** amb les assignatures per grau (curs 2017-2018) on la representant d'igualtat indicarà si una assignatura a) incorpora la perspectiva de gènere i b) si s'explicita a la guia docent²².

2) una **enquesta en línia** que serà contestada pel professorat responsable de l'assignatura que incorporen la perspectiva de gènere.

Es recolliran també dades de tipus qualitatiu, per tal de detectar aquells elements que obstaculitzen la implementació i que poden ser millorats en propers Plans d'Acció. Les dades també seran útils per a tenir un primer diagnòstic de l'estat de la incorporació de la perspectiva de gènere a les titulacions.

L'Observatori per a la igualtat informará dels resultats de la diagnosi-avaluació al Vicerector de Programació Acadèmica i de Qualitat, als Degans/es de les Facultats (que informaran als Coordinadors i a altres agents que considerin convenient) i a les representants de Polítiques d'Igualtat.

5.2. Indicadors

Considerem clau recollir a cada grau tant les assignatures que incorporen la perspectiva de gènere com les que l'expliciten en la guia, atès que com ja hem explicat, es pot donar que algunes assignatures incorporin temes de perspectiva de gènere i en canvi no ho hagin explicitat a la Guia Docent. Per tant s'haurà de recollir a cada Grau, respecte al curs 2017-2018.

1. Llistat i nombre de les d'assignatures on s'incorpora la perspectiva de gènere, i d'aquestes, quines ho expliciten a la guia docent.
2. Llistat d'assignatures no ofertes de la titulació. Aquesta dada és interessant per detectar si no s'ofereixen assignatures programades que son específiques de gènere o inclouen la perspectiva de gènere.

Els indicadors²³ proposats per a avaluar aquesta mesura serien:

$$3.8 (a, 1) = \left(\frac{n \text{ assignatures del grau que inclouen la perspectiva de gènere}}{N \text{ total assignatures ofertes del grau}} \right) \times 100$$

n o N = Nombre

*Presentar les dades per cada grau i màster de la facultat o escola i pels cursos acadèmics.
Es pot presentar, a més a més, la dada agregada per facultat o escola (tots els graus*

$$3.8 (a, 3) = \left(\frac{n \text{ assignatures del grau on es fa explícita la perspectiva de gènere a les guies docents}}{N \text{ total assignatures del grau que incorporen la perspectiva de gènere}} \right) \times 100$$

²² Es podria donar que el professorat estigués incloent la perspectiva de gènere a l'assignatura i en canvi no ho reflectís en la guia docent. Es per això que considerem útil recollir les dues dades.

²³ Indicadors elaborats per Laura Duarte, Observatori per a la Igualtat UAB.

6. Recursos

- **Banc de recursos per a la docència.** Observatori per a la Igualtat de la UAB. (2007). Es poden trobar materials per a facilitar la introducció de la perspectiva de gènere a la docència a les Ciències Humanes, Ciències de la Salut, Ciències Socials i Ciències Experimentals. Els materials són presentacions i textos ja preparats per l'Observatori conjuntament amb professorat de la UAB. <http://observatori-diagnostics.uab.es/Recursos/Banc.asp>
- **Portal de Recursos Docentes con Perspectiva de Género para la Docencia Universitaria.** Portal de recursos promogut per la Unitat d'Igualtat de la Universitat d'Alacant i la "Red Universidad, Docencia y Género de la UA". Es poden trobar diversos materials (articles, guies docents, congressos, webs, etc.) de la incorporació de la perspectiva de gènere a la docència en Arquitectura, Ciències de la Salut, Ciències, Criminologia, Dret, Economia, Educació, Filologia, Història, Informàtica, Publicitat i Comunicació, Sociologia i Treball Social. <https://web.ua.es/es/unidad-igualdad/docencia-igualdad/>
- **Gender in bachelor and master courses – integrate women's and gender studies into the currículum** de la Women's and Gender Research Network NRW (North Rhine-Westfalia). Base de dades recollida pel projecte GENDER-NET on podem trobar un total de 55 assignatures en les que s'incorpora la perspectiva de gènere, com Biologia, Administració d'Empresa, Lingüística, Enginyeria Industrial, Pedagogia o Medicina, entre d'altres. <http://www.gender-curricula.com/en/gender-curricula-startseite/>
- **IGAR-Tool.** (2017). *Models of the Integration of the Gender Analysis into University Curricula (IGAUC)*. Instrument on-line creat pel projecte europeu GENDER-NET en el que es poden trobar bons exemples i eines per a incorporar la perspectiva de gènere tant a la recerca com a la docència. Destaquem l'estratègia per a integrar el sexe i el gènere al currículum de medicina del Charité University Hospital de Berlín i el Programa "Gender Pro Mint" de la TU de Berlín per formar a estudiants de disciplines STEM en competències en gènere. <http://igar-tool.gender-net.eu/en/tools/tools-for-igauc/models-on-the-integration-of-the-gender-analysis-into-university-curricula>
- **Gendered Innovations.** Web creada per la Comissió Europea i la Universitat d'Stanford on es poden trobar eines (estudis de cas, bibliografia, 'checklist' i altres recursos) per a incorporar l'anàlisi de sexe i de gènere en la recerca a Ciències, Salut & Medicina, Enginyeries i Medi Ambient. <http://genderinnovations.stanford.edu/>
- **GENDER-NET Report. Manuals with guidelines on the Integration of sex and gender analysis into research contents, recommendations for curricula development and indicators.** Informe del projecte europeu GENDER-NET, elaborat per Ana Puy i Maria Pasqual (MINECO-Unidad Mujer y Ciencia) i Anne Pépin (CNRS) on es presenta tota la informació útil per a la incorporació de la perspectiva de gènere en la recerca i la docència, amb recomanacions i la selecció de bones pràctiques a Europa. <http://www.gender-net.eu/IMG/pdf/GENDER->

[NET D311 Manuals with guidelines on the integration of sex and gender analysis into research web .pdf](#)

- **Recursos de la Universidad da Coruña.** López Villar, C. (2015) Universidad da Coruña. “Recursos para introducir a perspectiva de xénero na docencia universitaria.” Llistat de recursos generals i en diverses disciplines. https://www.udc.es/export/sites/udc/oficinaigualdade/_galeria_down/documentos/bibliografxa.pdf
- **Guia pera incorporar la perspectiva de género a la investigación en salud.** Guia elaborada per la Escuela Andaluza de Salud Pública on es tracten els temes claus de la inclusió de la perspectiva de gènere en la investigació a la salut que pot ser útil per les competències relacionades amb la recerca en aquest camp. <http://www.easp.es/project/guia-para-incorporar-la-perspectiva-de-genero-a-la-investigacion-en-salud-2/>
- **Guia per a l'ús no sexista del llenguatge a la Universitat Autònoma de Barcelona.** Guia elaborada per l'Observatori per a la Igualtat i el Servei de Llengües de la UAB que proporciona els recursos per a revisar els textos escrits i eliminar el sexisme en el llenguatge. <http://www.uab.cat/doc/llenguatge>

7. Referències

- Bourdieu, P. (2000 [1998]). La dominación masculina [Masculine Domination]. Barcelona: Anagrama.
- Donoso-Vázquez, Trinidad.; Montané, Alejandra; Pessoa, Maria Eulina. (2014). “Género y calidad en Educación Superior”. Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado, 17 (3), 157--171.
- European Commission. (2015). Indicators for promoting and monitoring Responsible Research and Innovation. Directorate-General for Research and Innovation. European Comission. Brussels. Disponible a:
http://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_rri/rri_indicators_final_version.pdf
- Fausto-Sterling, Anne. (2006). “Cuerpos sexuados. La política de género y la construcción de la sexualidad”. Editorial Melusina. Barcelona.
- Harding, Sandra. (1986). The Science Questions in Feminism. Cornell University Press. Ithaca and London.
- Héritier, Françoise. Masculin-féminin : la pensée de la différence. Paris: Odile Jacob.
- Izquierdo, Maria J., (dir) (2008) “Cuidado y provisión: el sesgo de género en las prácticas universitarias y su impacto en la función socializadora de la universidad.” Disponible a:

http://www.uclm.es/organos/vic_estudiantes/igualdad/pdf/recursos/estudios/2008/3.pdf

Izquierdo, Maria J.; Gutierrez-Otero, Anabel.; Muñoz, Judith.; Monterde, Jordi. (2008). "Introducció de la perspectiva de gènere en la docència universitària: diagnosi de la situació a la Universitat Autònoma de Barcelona." Observatori per a la Igualtat UAB. Informes. Disponible a: http://www.uab.cat/Document/418/816/Informe_Perspectiva_Genere_Docencia_UAB,0.pdf

Kortendiek, B. (2011) "Supporting the Bologna Process by Gender Mainstreaming. A Model for the Integration of Gender Studies in Higher Education Curricula." A: Grünberg, Laura (Ed.): From Gender Studies to Gender IN Studies. Case Studies on Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education. Bucharest: UNESCO-CEPES Studies on Higher Education, pp. 211–228. Disponible a: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002111/211180e.pdf>

Lee, Heisook.; Pollitzer, Elizabeth. (2016) "Gender in science and innovation as component of inclusive socioeconòmic growth". A Gender Summit Report. Portia Ltd. London, UK. Disponible a: https://gender-summit.com/images/Reports/Gender_and_inclusive_innovation_Gender_Summit_report.pdf

Mora, Enrico., Pujal, Margot. (2009). Introducción de la perspectiva de género en la docencia universitària. Univest 09. Disponible a: http://www.redunidadesdeigualdad.udl.cat/fileadmin/Recursos/Docencia_universitaria_y_no_universitaria/PdG_docencia_UdG.pdf

OCDE. (2015). "Creating Our Common Future Through Science and Technology." Portia Ltd. London. Disponible a: <http://www.oecd.org/sti/sti-ministerial-2015.htm>

Rubin, G. (1975). The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of sex". In Reiter, R. (comp.) Toward and Anthropology of Women. Monthly Review Press, Nueva York.

Scott, Joan W. (1996). "El género, una categoría útil para el análisis histórico. En Lamas Marta, compiladora. El género: la construcción cultural de la diferencia sexual." PUEG. México. 265-302p. Disponible a: <http://programadederechoalasalud.cide.edu/ADSyR/wp-content/uploads/2012/01/02.-Scott.pdf>

Thornton Dill, Bonnie; Kohlman Marla H. (2012). "Intersectionality. A transformative Paradigm in Feminist Theory and Social Justice". A Hesse-Biber, Sharlene. Handbook of Feminist Research: Theory and Praxis. 2n Edicion. SAGE publications.

UNESCO. (2005). "Guidelines for inclusion: Ensuring Acces to Education for all". UNESCO. França. <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001402/140224e.pdf>

Verge, Tània. (2012). "Projecte d'Introducció de la perspectiva de gènere en la docència i en la participació en el Grau en Ciències Polítiques i de l'Administració. Universitat Pompeu Fabra. Informe.

Verge, Tània; Cabruja, Teresa. (2017). "Informe sobre la perspectiva de gènere a la docència i a la recerca a les universitats de la Xarxa vives. Esborrany de treball. Xarxa Vives. Disponible a: <http://www.vives.org/PU3.pdf>